

УДК 94(477)«1991/2012»:631
ББК Т63.3(4 Укр)

Яніна Федоренко

Пенсійне забезпечення в українському селі періоду незалежності

У статті автор, узагальнивши попередні напрацювання, комплексно дослідив динаміку створення системи пенсійного забезпечення та її функціонування в українському селі в 1991-2012 роках. Зокрема, було охарактеризовано формування національного пенсійного законодавства періоду незалежності, проаналізовано розмір пенсій, який безпосередньо впливав на формування структури доходів українських селян, а також розглянуто матеріальний стан сільських пенсіонерів в перші роки після проведення пенсійної реформи 2010 року.

Ключові слова: українське село, пенсійне забезпечення, матеріальний стан, інфляція, індексація

Аграрні перетворення кінця ХХ – початку ХХІ століття радикально змінили життєве середовище українського населення. Якщо міста отримали хоч якийсь поштовх для розвитку, то сільська місцевість почала занепадати і на даний момент знаходиться у вкрай скрутному становищі. Рівень матеріальної забезпеченості селян різко знизився ще у сумно знамениті 1990-ті роки. Тоді для сільської місцевості стали характерними такі явища як тотальне зростання безробіття, нелегальна трудова міграція, розвиток вимушеної неповної та неформальної зайнятості селян. Усе це відбувалося на фоні виплати мізерних заробітних плат і пенсій по віку та привело до того, що велика кількість сільського населення за роки незалежності просто зубожіла. Особливо важко стало жити в сільській місцевості пенсіонерам, які і дотепер вимушені ще додатково працювати, щоб хоча б якось проіснувати та придбати ліки і товари першої необхідності.

© Федоренко Я., 2014

Федоренко Яніна Анатоліївна - кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЗЦ України (м. Черкаси).

На думку експертів відродити сільську місцевість можна лише створивши досконалу стратегію розвитку цієї проблемної території, та провести на її основі необхідні економічні та соціальні реформи. А для того, щоб уникнути багатьох помилок під час розробки даної стратегії, потрібно врахувати усі позитивні моменти і недоліки державної політики, котрі стосувались розвитку села. Необхідно також звернутися до недавнього історичного минулого, розпочинаючи ще з часу проголошення незалежності, щоб зрозуміти та усвідомити ті проблеми, з якими зштовхнулися українські селяни.

Тому дана тема є цілком актуальна і потребує подальших ґрунтовних історичних розвідок. Адже неможливо досконало знати новітню історію нашої держави без комплексного вивчення різноманітних аспектів, що тим чи іншим чином стосувались розвитку українського села – колиски нашої держави.

Варто зазначити, що питання про рівень матеріального забезпечення сільського населення (серед них і пенсійного), завжди були в центрі уваги досліджень відомих вітчизняних науковців. Один із них, Лупенко Ю.О.⁶, зосередив свою увагу на економічних проблемах українського селянства, побіжно приділяючи увагу також і пенсійному забезпеченню селян. Окремо слід відзначити фундаментальну колективну працю «Історія українського селянства»², автори якої розглядаючи велике коло проблем, що стосуються сільської місцевості, фрагментарно описували матеріальний стан селян періоду незалежності, доводячи що пенсії стали одним із головних складників бюджету цієї верстви населення.

Таким чином, якщо наукових досліджень економічного характеру проблеми пенсійного забезпечення селян-пенсіонерів досліджуються більш часто, то в історичних розвідках це питання не знайшло достатнього висвітлення. Тому доцільним є комплексне дослідження даної проблеми саме з історичної точки зору.

Тому метою даної статті є комплексно дослідити проблему впливу аграрних перетворень на рівень добробуту сільського населення в кінці ХХ – на початку ХХІ століття.

В 1990-х-2000-х рр. в Україні майже третину від загальної кількості всього населення становили пенсіонери. Так, за статистичними даними, у 1991 році нараховувалося 13 млн.

84 тис. людей, котрі перебували на державному пенсійному забезпеченні. Через п'ять років, у 1996 році їх стало вже - 14 млн. 487 тис., а у 2000 році – 14 млн. 447 тис¹. Із них - 30% проживало у сільській місцевості.

У важких економічних умовах пенсійне забезпечення стало одним із основних каналів грошових надходжень селян.

У більшості регіонів України, зокрема, в Житомирській, Кіровоградській, Полтавській, Рівненській, Тернопільській, Чернігівській областях воно становило третину (36%) загального доходу селян².

Першим нормативно-правовим документом, котрий регулював питання пов'язані з пенсійними виплатами став закон Верховної Ради України 1991 року «Про пенсійне забезпечення», який набрав чинності в січні 1992 року³. Статтею 8 зазначеного Закону було передбачено створення нової Установи – Пенсійного фонду України як самостійної фінансово-банківської системи (із 1994 року перетворений на центральний орган виконавчої влади).

На відміну від законодавства часів колишнього СРСР, де головним джерелом пенсійних виплат (приблизно 2/3) були кошти Державного бюджету, за новим законом, пенсії виплачувались за рахунок грошового забезпечення Пенсійного фонду, який формувався із внесків підприємств, організацій, установ та працюючих громадян.

Перехід на початку 90-х років на фінансування пенсій через Пенсійний фонд сам по собі одразу не міг вирішити всіх проблемних питань у сфері пенсійного забезпечення, натомість висвітлив та окреслив багато проблем та недоліків як усередині самої пенсійної системи, так і далеко за її межами, що негативно впливали на фінансовий стан і цієї системи, і зрештою населення, котре від неї залежало.

Зокрема, у країні поширилося таке явище, як неплатежі до Пенсійного фонду. В окремі часи ця заборгованість сягала навіть 2–3-місячної потреби на виплату пенсій. Погашення цієї заборгованості іноді відбувалось через її списання чи розстрочення, що негативно відбивалось на стані всієї економічної системи України. Протягом 1997–2001 років було списано заборгованості з обов'язкових платежів до Фонду на суму май-

же 7 млрд. грн. Понад 142 тис. підприємств та понад 2 млн. фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності взагалі звільнили від сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування із введенням фіксованого сільськогосподарського податку та спрощеної системи оподаткування малого і середнього бізнесу. Надходження від фіксованого сільгосподатку, єдиного та фіксованого податку для суб'єктів підприємництва у 3–30 разів були меншими, ніж надходження на одного працюючого, за якого збір на обов'язкове державне пенсійне страхування сплачувався на загальних підставах⁴.

Все це відбувалося на тлі глибокої і затяжної економічної кризи, яка зрештою породила тінізацію економіки та безробіття, суттєво підірвала і деформувала фінансову базу пенсійної системи.

Негативним фактором, що вплинув на систему пенсійного забезпечення в Україні стало ускладнення демографічної ситуації, внаслідок якої кількість зайнятого населення невпинно зменшувалась, натомість кількість пенсіонерів збільшувалась. Тому співвідношення чисельності отримувачів та платників пенсійних відрахувань поступово змінювалось на користь перших.

Особливо боляче зазначені вище процеси відчувались у сільській місцевості, де на той момент гостро постала проблема із зайнятістю населення та невпинним зростанням бідності.

З початком XXI століття кількість пенсіонерів поступово зменшувалась і у 2012 році становила 13 млн. 800 тис. осіб. В той же час значно розширилася категорія осіб, які отримували пільгові пенсії. До неї ввійшли особи, які працювали в шкідливих умовах, інваліди I, II, III групи, жінки, що народили 5 і більше дітей, жінки, котрі мають дитину-інваліда, військовослужбовці, особи начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, які брали участь у бойових діях, а також тим, що стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва, отриманих під час захисту Батьківщини або виконання інших обов'язків військової служби (службових обов'язків), або внаслідок захворювання, пов'язаного з перебуванням на фронті чи виконанням інтернаціонального обов'язку, дружини (чоловіки), якщо вони не взяли повторний шлюб, і батьки

військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, які померли (загинули) у період проходження військової служби (виконання службових обов'язків) чи після звільнення із служби, але внаслідок поранення, контузії, каліцтва, отриманих під час виконання обов'язків військової служби (службових обов'язків), захворювання, пов'язаного з перебуванням на фронті, ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи. Було знято також обмеження на працевлаштування осіб, які досягли пенсійного віку.

Розміри пенсійного забезпечення не відповідали тогочасним життєвим реаліям. Інфляція і ріст цін випереджали зростання розміру пенсій, механізми індексації пенсійних виплат не діяли. У 1990-ті роки мінімальний розмір пенсій не покривав навіть законодавчо встановленого прожиткового мінімуму.

Тому в умовах постійного здорожчання рівня життя населення, коли підвищення пенсійного грошового забезпечення відбувалося дуже повільно (середній розмір пенсії в Україні становив у 1996 р. лише 38,7 грн., а у 1999р.— 60,7 грн.), багато пенсіонерів (особливо сільських) стали відноситися до соціологічної категорії людей, котрі живуть на межі та поза межею бідності. З лютого 2001 р. її мінімальний розмір пенсійного забезпечення становив 34 грн., а максимальний 102 грн., що відповідно дорівнювало 12,6 та 37,8% прожиткового мінімуму, затвердженого державним бюджетом на 2000 р., або 28,8% і 86,4% межі малозабезпеченості (118 грн. у 2000 р.).

Величезний недолік існуючого пенсійного законодавства полягав у тому, що стаж і заробітна плата, одержувана протягом усієї трудової діяльності, незначною мірою співвідносилася з призначуваним розміром пенсії. Для середньо- та високооплачуваних категорій працівників така пенсійна система виявилася несправедливою, адже було втрачено залежність розміру пенсії від заробітку й стажу роботи.

Ускладнював ситуацію із виплатами пенсій в кінці ХХ століття і той факт, що через складне фінансове становище багатьох промислових підприємств, які стали боржниками перед державним бюджетом, пенсійний фонд був майже порожнім.

В 1999 році Урядом були ухвалені рішення про підвищення пенсій, які, на жаль, не були забезпечені коштами. Якщо на

1 січня 1998 р. заборгованість по виплатах пенсій становила 1362,7 млн. грн., то в серпні 1999 р. вона сягнула позначки 2018,8 млн. грн.

Початок ХХІ століття позначився економічною динамікою. Зокрема, було досягнуто певних позитивних зрушень у сфері пенсійного забезпечення. До вересня 2000 р. повністю погашено заборгованість з виплат пенсій та грошової допомоги. Протягом одного року, 2001 р., підвищення пенсій було проведено 5 разів: з 1 лютого, з 1 квітня, з 1 серпня, з 1 листопада та з 1 січня 2002 р. Додаткові видатки на цілі збільшення пенсій становили понад 3 млрд. грн. Упродовж 2001р. розмір пенсій збільшено в середньому на 30,4%, а з 1 січня 2002 р. ще на 10%. З метою підвищення рівня доходів пенсіонерів у квітні 2002 р. також було здійснене підвищення розміру трудових пенсій на 10%, яке вплинуло на розмір пенсій (127,6 грн. на місяць) 12,7 млн. пенсіонерів.

З 1 січня 2004 набрали чинності закони України «Про загальнообов'язкове пенсійне страхування» та «Про недержавне пенсійне забезпечення», котрі остаточно реформували перехід від солідарної пенсійної системи до системи персоніфікованих страхових накопичувальних рахунків. За даними Міждержавного Статистичного Комітету СНД за 2004 р., середній розмір щомісячної пенсії в Україні (316 грн.) був нижчим за середній розмір пенсій у Росії та у Білорусі (172 і 592 руб. відповідно), у доларовому еквіваленті котрі вимірювались відповідно 60 та 78 доларів ⁵.

Від 1 січня 2008 р. уряд затвердив нову суму мінімальної пенсії, підвищивши її на 55 грн. (10 доларів), однак і в цьому випадку її величина була нижчою від прожиткового мінімуму (відповідно 470 грн. проти 592 грн.). Проте наступні етапи підвищення пенсій протягом 2008 р., що мали місце з 1 квітня, з 1 липня та 1 жовтня, суттєво не поліпшили матеріального становища більшості пенсіонерів. Адже заробітна плата, від якої залежав розмір пенсії у сільськогосподарській сфері завжди була меншою ніж у промисловості. Зокрема, у 2010 році в сільськогосподарській сфері вона становила 56,8% від рівня промисловості і 65,5% від середнього рівня в економіці ⁶.

Пенсійні виплати пересічних українських пенсіонерів все же були нижчими від потреб на мінімальний споживчий кошик. Тобто, станом на 2010 р. проблема підвищення рівня пенсійного забезпечення українських громадян не була розв'язана, пенсійна реформа була незавершеною.

Пенсій, які отримували селяни катастрофічно не вистачало. Так, Валентина Бойко із села Могилів на Дніпропетровщині, яка була інвалідом другої групи та мала 30 років трудового стажу і статус дитини війни нарікала на те, що пенсії розміром 796 гривень 3 копійки не вистачало не тільки на газифікацію будинку, а навіть і на те, щоб придбати ліки. А ветеран праці Олексій Рогач з села Олександрополя Солонянського району, трудовий стаж якого розпочався з 1954 року (з них 34 роки працював шофером, 9 років трактористом) отримав пенсію розміром 900 гривень. Коли родина Рогачів оплачувала комунальні послуги та залишала на харчування, ветеран не міг собі дозволити придбати чоловіче взуття – не вистачало коштів⁷. Від селян, особливо одиноких, часто можна було почути, що навіть просте лікування стало для них недоступним.

Восени 2011 року Верховна Рада у першому читанні прийняла Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» (деякі зміни було внесено 3.06.2013 року)⁸, окремі положення якого викликали хвилю народного невдоволення. Зокрема, найбільше селян обурило положення про підняття пенсійного віку чоловікам із 60 до 62, а жінкам із 55 до 60 років.

При розрахунку пенсії за Законом враховувалися не лише дані персоніфікованого обліку, але й дані трудових відносин до 2000 року за довідками про зарплату. Тобто залишилася система обчислення пенсій, яка діяла на той час – для обчислення пенсії можна було використати будь-який період своєї трудової діяльності в 60 місяців (тобто 5 років).

Але навіть і після введення в дію пенсійної реформи розміри пенсій, а отже, і рівень життя у сільській місцевості не надто підвищився. Зокрема, сільський голова села Турятка Глибоцького району Чернівецької області Іван Дудкович зазначив: «роботи у селі немає, відтак молодь живе за рахунок пенсій батьків. А пенсії у всіх мінімальні. Лише кілька осіб –

колишні працівники правоохоронних органів, прикордонники та держслужбовці отримують трохи більше. Решта ж виживає лише завдяки тому, що мають паї та тримають якусь худобу. Хто може, везе молоко, сир, сметану та городину до Чернівців на продаж і з того має додаткову копійчину»⁹.

Таким чином, система пенсійного забезпечення населення України, котра сформувалась протягом періоду незалежності була недосконалою та не задовольняла потреб населення країни. Особливо мізерними виявилися пенсії сільських трударів. Пропрацювавши не менше 30-40 років у сільському господарстві, вони отримали від держави мінімальні пенсії, адже заробітна плата за даними до 2000-го року і за даними Персоніфікованого обліку, введеного вже після 2004 року у них була невеликою. Таким чином, на кінець першого десятиліття ХХІ століття для українських сіл в умовах перманентної економічної кризи стало характерним явище, коли пенсія ставала чи не єдиним джерелом доходу для всієї родини. На нашу думку, для того щоб виправити ситуацію українським політикам слід радикально переглянути основні положення пенсійного законодавства та запозичити позитивний досвід реформування пенсійної системи у Європейського співтовариства.

Примітки:

¹. Статистичний щорічник України за 2011 / під заг. ред. О.Г.Осавуленка. – К.: Тов «Август Трейд», 2012. – 559с.

². Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.) - К.: Наук. думка, 2006. - Т.2 - 653 с.

³. Про пенсійне забезпечення Закон України № 1788-ХІІ від 5.11.1991 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1788-12/card2#Card>

⁴. Історичні аспекти розвитку пенсійної системи, передумови та мета створення Пенсійного фонду [Електронний ресурс] // Пенсійний фонд України. – Режим доступу до сайту: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=208504&cat_id=95711

⁵. Население и условия жизни в странах СНГ. Статистический сборник. (Межгосударственный статистический комитет СНГ). — Москва, 2005. — Стр. 254

⁶. Лупенко О.О. Добробут сільського населення в пореформений період / О.О.Лупенко // Економіка АПК. – 2007. – № 3. – С. 133 -137

⁷. Давиденко Г.Гей, тпру, соб, пабе//Сільські новини: всеукраїнська щотижнева газета. – 25 листопада 2010 р. [Електронний ресурс]// Режим доступу до газети: <http://silskinovyny.com/component/k2/item/162-gey-tpnu-sob-tsabe.html>

⁸. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи Закон України № 3668-VI від 8.07.2011 // Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3668-17>

⁹. У селах на Буковині одна пенсія годує всю родину [Електронний ресурс] // Від і до. – Режим доступу до сайту: http://vidido.ua/index.php/pogliad/article/u_selah_na_bukovini_odna_pensija_godue_vsju_rodinu/

Yanina Fedorenko

Pension in ukrainian village of independence period

The author, having generalized prior experience and researches, studied thoroughly the dynamics of creation of pension provision and its functioning in Ukrainian village in 1991-2012. Moreover, formation of national pension legislation of the independence period was characterized, pension rate that influenced directly upon formation of Ukrainian villagers' profit structure was analyzed, as well as pensioners-villagers' financial status in the first years after pension reform of the year 2010 was considered.

Key words: *Ukrainian village, pension, financial status, inflation, indexation*

Надійшла до редколегії 03.10.2014 р.